

QADIMGI XITOIDA FALSAFIY TAFAKKUR RIVOJI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7351442>

AKBOYEV Abdumo‘min
Ilmiy maslahatchi: f.f.d. (DSc) Nasirova S.A.

Development of philosophical thinking in ancient China

Abstract: It is possible to say that the philosophical view is based on natural and philosophical ideas of ancient China. Also, these peoples have directly addressed the important aspects of philosophy, even in their own views, even in their judgment of problems. Ancient China is also difficult to imagine without the path of philosophical formation. Human society has created such a means of environmental impact that it can be seen that its power is equal to that of the forces of nature and is practically sufficient for space activities. Ancient Chinese philosophy is described in a separate approach.

Therefore, this article will examine the impact of philosophy in ancient China.

Annotatsiya. Falsafiy qarash qadimgi Xitoyning tabiiy-falsafiy g‘oyalari asnosida shakllangan deyish mumkin. Shuningdek bu xalqlar o‘zlarining qarashlarida, hatto muammolar yechimidagi mulohazalarida ham falsafani muhim jihatlariga bevosita murojaat etganlar. Qadimgi Xitoy ham o‘z taraqqiyot bosqichi asosini falsafiy shakllanish yo‘llarisiz tasavvur etish murakkab. Kishilik jamiyati atrof-muhitga ta‘sir ko‘rsatishning shunday bir vositalarini yaratdiki, ularning quvvati tabiat kuchlarining quvvati bilan teng va kosmik miqyosdagi faoliyat uchun amalda yetarli bo‘lganligini ko‘rish mumkin. Bunga qadim xitoy falsafasi alohida yondoshuv bilan tasvirlanadi.

Shubois ushbu maqolada qadimgi xitoyda falsafani qay darajada tasirga egaligi ko‘riladi.

Tayanch so‘zlar: Qadimgi Xitoy, “in va yan”, tian (osmon), besh element, Sun-zi, Lu Sin, Kanfutsiy, Kanfutsiychilik

Kirish

Xitoy nafaqat boy madaniyatga ega, balki falsafasi bilan ham ajralib turadigan juda qadimiy davlatdir. Shuni ta‘kidlash kerakki, qadimda olimlar g‘arb va sharq hech qachon bir-biriga to‘qnash kelmasligini, ular bir-biridan juda katta farq qilishini ta‘kidladi. Bu misol qadimgi Xitoy falsafasi dunyoning ikki tomoni madaniyati va urf-odatlaridagi farqni aniq ko‘rsatishga imkon beradi. Izlanishlar natijasida sharq mamlakatlari uchun Xitoy falsafasi tafakkur va madaniyatning rivojlanishida eng qadimiy bo‘lib chiqdi, qolgan madaniyatdiyori uchun qadimgi Yunonistonning falsafasi asosiy o‘rinda bo‘lgan. Qadimgi Xitoy falsafasi olamning uchlik tamoyiliga asoslangan edi, bu Xitoy faylasuflarining fikriga ko‘ra, osmon, er va odamlarni o‘z ichiga olgan. Bundan tashqari, butun koinot “Tian” deb nomlangan maxsus energiyadan iborat bo‘lib, ular o‘z navbatida ayollik va erkaklik - in va yangga bo‘linadi. Ana shu asos qadimgi Xitoy falsafasi sifatida inson tafakkuri rivoji boshlangan vaqtlar deyish mumkin. Xitoy falsafasi odam va dunyoni o‘ziga xos voqelik sifatida o‘ziga xos g‘oyasini kashf etdi. Keyinchalik qadimgi Yunonistonda bo‘lgani kabi, Xitoy falsafiy tafakkurining boshlanishi mifologik tafakkurda o‘z ildizlariga ega bo‘lgan.

Asosiy qism

Xitoy milliy xarakterining kitta asosiy xususiyati inson yashaydigandunyo ning muammolariga murojaat qilish va asosiy e‘tibor odamlar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganishga qaratilgan. Xitoy

Hindiston bilan yonma-yon joylashgan bo‘lib, ko‘pincha Uzoq Sharq falsafasi haqida gapirib, ikkala buyuk xalqlarning donoligi birlashadi. Shu bilan birga, bu xalqlar o‘zlarining qarashlarida, hatto muammolar tug‘dirishda ham juda farq qiladi. Hind madaniyati ruhlarni qayta tirilish va qasos olish g‘oyasiga asoslanadi; Xitoy “tug‘ilish - bu insonning ibtidosi, o‘lim - uning oxiri ... o‘lim bir marta sodir bo‘ladi, (odam) qaytmaydi” [1,b.18.] degan xulosaga keladi. Hindlar reyenkarnatsyon g‘ildirigidan qanday chiqib, dunyo tashqarisida abadiy saodatga erishishni o‘ylashadi; Xitoyliklar “hayot yaxshi, o‘lim yomon” deb ishonishadi. Hind tafakkuri mavjudotning asosi va eng yuqori haqiqat bo‘lgan yagona ta‘limotni yaratadi; Xitoy ikki qarama-qarshi kuch-“in” va “yan” haqidagi ta‘limot bizning dunyomizda hukmronlik qiladi deb ishonishadi.

Agar inson qalbi bitta bo‘lsa, bu hind madaniyatiga xos individuallikni oqlaydi. Shuning uchun zamonaviy hind faylasufi Rajnesh: “Men unday emasman. Men o‘zimni qutqardim va siz o‘zingizni qutqarishingiz kerak.” Qadimgi Xitoyning axloqiy va falsafiy tafakkuri butunlay boshqacha yo‘naltirilgan”. Konfutsiy odamning shaxsiy muvaffaqiyatini davlatdagi ishlar bilan taqqoslab, shunday dedi:

Osmon Imperiyasida ko‘rinadigan yo‘l bor, lekin yashirishga imkon yo‘q.
Mamlakatda yo‘l bor bo‘lsa, kambag‘al va badbaxt bo‘lishdan uyalig;
Hech qanday yo‘l bo‘lmasa, taniqli va boy bo‘lishga uyal. [2, 8, 13]

Shunday qilib, agar Konfutsiyga qashshoq mamlakatda millioner bo‘lish taklif qilinsa, u o‘z kuchini va qadr-qimmatini yo‘qotib qo‘ygan bo‘lard. Biroq, bu odam o‘z yomonligini atrof-muhit ta‘siri bilan oqlash mumkin degani emas. Inson o‘z harakatlari uchun javobgardir. “Insoniyatning hayotga tatbiq etilishi odamning o‘ziga bog‘liqmi, bu boshqa odamlarga bog‘liqmi?” – deb ritorik savol bilan murojaat etgan Konfutsiy. Xitoy tafakkurining ijtimoiy-amaliy intilishidan kelib chiqqan holda, adiblarning obro‘si Hindistonda bo‘lmagan. Ular o‘z qarashlari uchun emas, balki majburiy deb hisoblangan xizmatlari uchun qadrlandilar va bu holda ishlatilgan “foydalanish” atamasi masalaning mohiyatini anglatgan.

Tabiatga falsafiy qarash qadimgi Xitoyning tabiiy-falsafiy g‘oyalari orasida besh element haqidagi ta‘limotni ta‘kidlash kerak: suv, olov, yer, yog‘och va metall. “Suv namlanadi va pastga tushadi, olov yonadi va ko‘tariladi, daraxt egilib tekislanadi, metall (tashqi ta‘sirga) bo‘ysunadi va o‘zgaradi, yer ekishni qabul qiladi va hosil beradi” [3,6.31.]. Beshta element besh ta‘m sezgilariga mos keladi. “Namlangan va pastga oqib tushadigan narsa tuz hosil qiladi; yondiradigan va ko‘taradigan narsa achchiqni yaratadi; egilib tekislanadigan narsa kislotani hosil qiladi; [tashqi ta‘sirga] bo‘ysunadigan va o‘zgaradigan narsa keskinlikni yaratadi; Ekilgan hosildan hosil olib, shirin hosil keltiradi.” [3,6.31.]. Ushbu ta‘limotni qadimgi yunonlarning taxminan bir vaqtning o‘zida paydo bo‘lgan tabiiy falsafiy g‘oyalari va ularning to‘rtta asosiy elementlari: suv, havo, olov va yer bilan taqqoslash qiziq. “O‘zgarishlar kitobi” da o‘zaro qarama-qarshi kuchlar bo‘yicha munozaralar katta o‘rin egallaydi, ularning o‘zaro ta‘siri narsalarning ko‘rinishi, tabiat hodisalarining o‘zgarishi va boshqalarni belgilaydi. Ushbu boshlanishlar: “yan” va “in” - mos ravishda yorug‘ va qorong‘i, qattiq va yumshoq, erkak va ayol, muvaffaqiyatli va muvaffaqiyatsiz. Qarama-qarshi ikkita kuchlar g‘oyasi, ularning o‘zaro ta‘siri bo‘lingan dunyoning harakatlantiruvchi kuchi dialektika deb nomlandi. “O‘zgarishlar kitobi” ga berilgan sharhlarda olamning shakllanishi quyidagicha izohlanadi. Dastlab betartiblik bor edi. Uning ichidagi qarama-qarshi kurashlar osmon bilan yerning shakllanishiga olib keldi. Ularning o‘zaro ta‘siri natijasida yilning to‘rt fasli shakllandi va osmon, yer va to‘rt fasl o‘rtasidagi o‘rnatilgan birdamlik shamol, momaqaldiroq, suv, olov, tog‘lar va botqoqlarning, shuningdek insoniyat jamiyatining paydo bo‘lishiga olib keldi.

Xitoyliklar hayotning boshqa tomonida emas, balki er yuzida doimiylikni qidirmoqchi bo‘lishdi. Shunday qilib, marosimga (mashhur xitoy marosimlari) va burch hissiyotiga katta ahamiyat beriladi. Tez rivojlanayotgan dunyoda kelishuv va barqarorlikka erishish uchun xitoyliklar hindlarning meditatsiyasiga o‘xshash yo‘lni topdilar, juda yerga hos. Uning yordamida suyuqlik harakatsiz bo‘ladi. “Marosim - bu inson xatti-harakatlarining eng yuqori o‘lchovi, xuddi bug‘doy kabi og‘irlikning eng katta o‘lchovidir”, deb yozgan Sunzi [1,b.179]. Xitoyning maqsadi o‘zgarish va taraqqiyot emas, balki doimiylik va farovonlik, marosim va burch bilan himoyalangan farovonlikdir. Shunday qilib, hindlarning tinchligiga o‘xshash xitoylarning an’anaviy tinchligi. O‘tmishni takrorlash kabi barqarorlikka intilish xitoylik vaqtni tushunishda keng tarqalgan xususiyatdir va kelajak kelajakda diniy asosga ega, chunki u oddiy davom ettirish, o‘tmishning aniq va sodiq nusxasini qonuniylashtirishi mumkin degan g‘oyaga asoslanishgan. Shunga qaramay, hissiy mavjudlik juda suyuq bo‘lganligi sababli, rivojlanish manbai bo‘lgan kuchlarning uyg‘unligini ta‘minlash muammosi yuzaga keladi. “Ammo uyg‘unlik hamma narsani tug‘diradi, bir xillik esa avlodlarga olib kelmaydi. Ikkinchisining yordami bilan birining tenglamasi uyg‘unlik deb ataladi, uyg‘unlik tufayli hamma narsa tez rivojlanmoqda va ob‘ektlar tug‘iladi. Agar siz shunga o‘xshash narsalarni bir xil turdagi narsalarga qo‘shsangiz, buyum oxirigacha ishlatilsa, uni tashlab yuborish kerak. Shuning uchun marhum vanlar yerni metall, yog‘och, suv va olov bilan aralashtirib, shu tariqa hamma narsani yaratadilar” [2, b.33.] - bu so‘zlar VIII asrda aytilgan. Miloddan avvalgi mavjud barcha narsa, shuning uchun yan va in o‘rtasidagi uyg‘unlik natijasidir. “Ikki tamoyil o‘rtasidagi bog‘liqlik uyg‘unlikni keltirib chiqaradi, undan keyin mavjud bo‘lgan hamma narsa” [4,21]. Xitoyliklar orasida doimiylikni saqlash istagi hindular singari o‘zgarishlikni yanada haqiqat deb bilishlariga bog‘liq. Tinchlikning o‘zi bilish imkoniyati uchun zarurdir - bu erda xitoy tafakkuri hindlar bilan hamjihatlikda ko‘rish mumkin. Yurak bilim organi vazifasini bajaradi va qalbning tinchligi haqiqatga erishishga imkon beradi.

Qadimgi Xitoy miflari tematik jihatdan asosan insonni qurshab olgan tabiatning turli-tuman sirli hodisalari, ilohlar va yozuv ruhlari haqidagi afsonalarga va go‘yoki qadim zamonlarda Xitoyda yashagan va ko‘pincha ijtimoiy kuchlarning timsoli sanalgan fantastik mavjudotlarning jasoratlari haqidagi afsonalarga bo‘linadi.

Shu narsa diqqatga sazovorki, bizgacha nisbatan to‘liq holda yetib kelgan qadimgi Yunoniston va qadimgi Hindiston miflaridan farqli o‘laroq, Xitoy mifologiyasi yagona to‘plamga birlashtirilmagan ayrim rivoyatlar yoki ularning turli kitoblar bo‘ylab sochilib ketgan parchalari tarzida saqlanib qolgan.

Lu Sin Xitoy nasri tarixiga oid asarida buning sabablaridan biri sifatida konfutsiychilarning qadimgi miflar va rivoyatlarni tarixiy solnomalar andazasiga ko‘raqaytaishlash odatini ko‘rsatadi. Konfutsiychilar amalga oshirgan o‘zgartirishlar natijasida afsonaviy shaxslar tarixiy arboblarga aylangan, mif fantastika, poetik usullarini yo‘qotgan. Jumladan, afsonaviy podsho Xuang-di haqidagi qadimgi mifda uning to‘rt qiyofasi bo‘lganligi qayd etiladi. Ammo, qadimgi manbalarda aytilishicha, aynan Konfutsiyga ko‘ra “to‘rt qiyofa” ma‘nosida emas, balki Xuang-di Xitoyda tinchlik-totuvlikni barqaror etish uchun “to‘rt kishini to‘rt yoqqa yuborgan” degan ma‘noda tushunish lozimligini ta‘kidlagan. Konfutsiychilar shu jumladan Sun sulolasi davrigacha (X-XII asrlar) miflarni tarixiy syujetlarga aylantirishda davom etganlari ma‘lum.

Xitoyda dunyoning yaralishi va yerda hayotning vujudga kelishi haqida turli afsonalarning paydo bo‘lishi sabablari hanuzgacha tog‘ri aniqlanmagan. Xitoylik ayrim tarjimonlar buni bizgacha yetib kelgan miflar bitta qabilaning emas, qadimda Xitoyning turli joylarida yashagan ko‘p sonli alohidaalohida qabilalarning ijod maxsuli ekanligi bilan tushuntiradilar. O‘zaro muloqot va ta‘sir jarayonida asta-sekin mahalliy rivoyatlarning qorishuvi yuz bergan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI (REFERENCES)

1. С Хашимова. О ЯВЛЕНИИ КОНВЕРСИИ В СОВРЕМЕННОМ КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2022.
2. С.А.Насирова (2021). Политическая метафора (на примере материала по кадровой политике современной КНР). In Resent Scientific Investigation (pp. 69-73).
3. Хашимова, С. А. (2020). ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ РЕЗУЛЬТАТИВНЫХ ГЛАГОЛОВ ПРИ ПОМОЩИ СУФФИКСАЦИИ В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ. In *Страны. Языки. Культура: сборник материалов XI-й международной научно-практической конференции/Под ред. проф. Абуевой НН Махачкала: ДГТУ. 391 с* (p. 361).
4. Хашимова, С. А. (2020). Особенности образования неодушевлённых существительных при помощи суффиксации в современном китайском языке. *Modern Oriental Studies*, 2(2), 34-46.
5. Nasirova, S. A. (2019). Modification of semantics of social terms of the modern Chinese language. *Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales*, (24), 260-273.
6. Хашимова, С. А. (2022). АГГЛЮТИНАТИВНАЯ ОСОБЕННОСТЬ СУФФИКСАЦИИ В СОВРЕМЕННОМ КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 196-202.
7. Hashimova, S. A., & Nasirova, S. A. (2021). FEATURES OF FORMING OF ANIMATED NOUNS WITH THE AFFIXES IN MODERN CHINESE LANGUAGE. *Journal of Central Asian Social Studies*, 2(04), 1-10.
8. Насирова, С. А. (2020). Генезис общественно-политической терминологии китайского языка через призму истории китайской дипломатии. *Modern Oriental Studies*, 2(2), 22-33.
9. Хашимова, С. А. (2022). О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО АСПЕКТА КОММУНИКАЦИИ (НА ПРИМЕРЕ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА). *SO ‘NGI ILMIIY TADQIQOTLAR NAZARIYASI*, 1(1), 85-91.
10. Хашимова, С. А. (2022, September). ОБРАЗОВАНИЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ С ПОМОЩЬЮ АФФИКСАЦИИ В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ. In *E Conference Zone* (pp. 5-10).
11. Abdullayevna, H. S. (2020). Peculiarities of the formation of animated nonsignificant using suffixing in the modern chinese language. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(5), 1504-1511.
12. Хашимова, С. А. (2022). ОБРАЗОВАНИЕ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ ПРИ ПОМОЩИ АФФИКСАЦИИ В СОВРЕМЕННОМ КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ. *World scientific research journal*, 7(1), 20-23.
13. Насирова, С. А., Хашимова, С. А., & Рихсиева, Г. Ш. ВЛИЯНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ КИТАЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ. *Ответственный редактор*, 162.
14. NS Abdullayevna. 上合组织国家的科学研究: 协同和一体化。上合组织国家的科学研究: 协同和一体化, 87, 0
15. С.А.Насирова. Институт евнухов в древнем Китае: причины возникновения и особенности (2022). *Фундаментальные и прикладные научные исследования: актуальные вопросы, достижения и инновации*. С. 187-188.
16. NS Abdullayevna. Языковая политика в Китае: идентификация общественно-политической терминологии (2019). In *КИТАЙСКАЯ ЛИНГВИСТИКА И СИНОЛОГИЯ* 3,384,2019